

Մ ՈՒՐՐ Զ ԱԿՈՐ

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՆԻՍՏ ՄԱՅՐ ԿԵՂԵՅԻ

ԽԱՉԿԵՐԱԾԷՆ ԵՏՔ ԵՐՐՈՐԴ ԿԻՐԱԿԻ

8 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 2017

Կիրակնօրեայ Ընթերցումներ	Էջ 1
«Ուխտին Տապանակը» (39)	Էջ 2

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ ԵՍԱՅԻ ՄԱՐԳԱՐԷԻ ԳԻՐՔԷՆ (17.7-14)

Երբ այն օրը գայ, մարդը իր արարիչին միայն պիտի յուսայ, իր աչքերը Իսրայելի սուրբ Աստուծոյն պիտի յառէ: Այլեւս իր յոյսը պիտի չկապէ մեհեաններուն կամ իր ձեռագործ չաստուածներուն: Մարդիկ միայն Իսրայելի սուրբ Աստուծոյն պիտի յուսան: Այլեւս իրենց աչքերը պիտի չյառեն իրենց վարչելի չաստուածուհիին փայտէ արձանիկներուն:

Այն օրը քաղաքներդ պիտի լքուին եւ աւերուին, այնպէս՝ ինչպէս պարպուեցան ամորհացիներու եւ խեւացիներու քաղաքները իսրայելացիներու յարձակումին դիմաց, քանի որ դուն լքեցիր զԱստուած, քու փրկիչդ, եւ մոռցար Տէրը, քու օգնականդ: Արդ, քանի որ քու տնկած պարտէզդ եւ ցանած սերմերդ օտար չաստուածներու նուիրուած են, ինչ որ ալ տնկես, եւ ցանածդ նոյն օրն իսկ ծաղկի՝ սակայն հունձքին արդիւնք պիտի չունենաս. այն օրը Աստուած հօր մը պէս իր ժառանգութիւնը պիտի բաժնէ, եւ դուն որպէս հատուցում՝ տրտմութիւն պիտի ունենաս:

Վա՛յ բոլոր այն ազգերուն որոնք ալեկոծ ծովու մը պէս Աստուծոյ դէմ կը մոլեգնին եւ որոնք ալիքներու նման կը շառաչեն:

Նոյնիսկ եթէ ծովերուն պէս անհամար ըլլան անոնք, ովկիանոսի ալիքներուն սաստկութիւնն իսկ ունենան՝ սակայն Աստուած պիտի ճզմէ ու ցրուէ զանոնք այնպէս՝ ինչպէս հովը կը քշէ յարդին շիւղը, ինչպէս մրրիկը կ'ալէ կառքերուն հանած փոշին:

Ողբ ու կոծով պիտի փակուի օրն իրենց, առաւօտը դեռ չբացուած՝ ա՛լ գոյութիւն պիտի չունենան: Ահա ա՛յս պիտի ըլլայ մեր յափշտակիչներուն, մեր կողոպտիչներուն վիճակուած ճակատագիրը:

ՊՕՂՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ ԿՈՐՆԹԱՑԻՆԵՐՈՒՆ ԳՐԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԷՆ (13.5-13)

Քնեցէ՛ք դուք ձեզ, տեսնելու համար թէ նոյն հաւատքին մէջ կը մնա՞ք: Փորձեցէ՛ք դուք ձեզ. Քրիստոսի ներկայութիւնը կը զգա՞ք ձեր ներսիդին, թէ պարզապէս իր անունը կը կրէք: Յուսամ գիտէք թէ մենք այդ փորձը յաջողապէս կատարած ենք: Եւ կը խնդրենք Աստուծմէ որ չարիք չգործէք: Ասիկա ըսելով չենք ուզեր մենք մեզ ընտիր ցոյց տալ. ընդհակառակը, կ'ուզենք որ դուք բարին գործէք, նոյնիսկ մեզ ամօթով ձգելու չափ: Որովհետեւ Աստուծոյ ճշմարտութեան դէմ ոչինչ կրնանք ընել, այլ կրնանք միայն անոր համար աշխատիլ: Ուրախութեամբ յանձն կ'առնենք տկարանալ, միայն թէ դուք զօրանաք: Ուստի կ'աղօթենք որ հետզհետէ կատարեալ ըլլաք: Ասիկա հեռուէն կը գրեմ ձեզի, որպէսզի երբ գամ՝ պէտք չունենամ խստութեամբ վարուելու ձեզի հետ ա՛յն

իշխանութեամբ որ Տէրը ինծի տուաւ ուղղելու համար եւ ո՛չ թէ պատժելու:

Կը փակեմ նամակս, եղբայրներ. ո՛ղջ եղէք: Կատարեալ ըլլալու աշխատեցէք. մխիթարուեցէք: Համերաշխ եւ խաղաղութեամբ ապրեցէք իրարու հետ, եւ այն ատեն խաղաղութեան ու սիրոյ Աստուածը ձեզի հետ պիտի ըլլայ:

Սիրոյ համբոյրով ողջունեցէք զիրար: Այստեղի քրիստոնեաները կ'ողջունեն ձեզ:

Տէր Յիսուս Քրիստոսի շնորհքը, Աստուծոյ սէրը եւ Սուրբ Հոգիի հաղորդութիւնը ձեր բոլորին հետ ըլլան: Ամէն:

ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆԷՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ (11.27-33)

Յիսուս եւ իր աշակերտները դարձեալ Երուսաղէմ եկան:

Մինչ Յիսուս տաճարին մէջ կը պտըտէր, իրեն մօտեցան քահանայապետները, օրէնքի ուսուցիչներն ու երէցները, եւ հարցուցին. «Ի՞նչ իշխանութեամբ կը կատարես այս բաները: Ո՞վ քեզի այդ իշխանութիւնը տուաւ»: Յիսուս անոնց պատասխանեց. «Լա՛ւ, ձեզի պիտի ըսեմ թէ ինչ իշխանութեամբ կ'ընեմ ասոնք, եթէ դուք ալ իմ հարցումիս պատասխանէք: Յովհաննէսի մկրտելու իշխանութիւնը Աստուծմէ՞ տրուած էր իրեն թէ մարդոցմէ: Պատասխանեցէք տեսնեմ»:

Անոնք սկսան իրարու միջեւ խորհիլ եւ ըսել. «Եթէ ըսենք՝ Աստուծմէ տրուած էր, մեզի պիտի ըսէ թէ ինչո՞ւ չհաւատացիք իրեն. իսկ “մարդոցմէ էր” չենք կրնար ըսել»: Այսպէս կ'ըսէին՝ ժողովուրդէն վախնալով, որովհետեւ ամէն մարդ գիտէր թէ Յովհաննէս ճշմարտապէս մարգարէ էր: Ուստի պատասխանեցին Յիսուսի. «Չենք գիտեր»: Յիսուս ալ իրենց հարցումին պատասխանելով ըսաւ. «Այն ատեն ես ալ ձեզի չեմ ըսեր թէ ի՛նչ իշխանութեամբ կ'ընեմ այս բաները»:

«ՈՒԽՏԻՆ ՏԱՊԱՆԱԿԸ»
ԿՈՒԽԿՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԻՍԷ ԱՆԹՈՒԼԻԱՍ
ՓՈՒՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԳԱՌՆԻԿ ԱԷ. Ք. Գ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԵՏԸ

3. գ

Թէպետ Ատանա քաղաքի հայկական թաղամասերը ինքնապաշտպանութեան դիմած էին, սակայն 173 քաջերու խումբով մը ինչպէ՞ս մարտնչէին «ծովածաւալ» խուժանին դէմ: Այնտեղ հայութիւնը անպատրաստ էր ինքնապաշտպանութեան: Նոյնպէս՝ շրջականերու հայութիւնը: Զարդին երկրորդ օրը զէնքերու յանձնումը՝ աւելի անպաշտպան դարձուցած էր քաղաքը⁵⁵⁹: Իսկ «Պաշարման Վիճակ»ին ժամանակ մնացեալ զէնքերուն յանձնումով՝ երկրորդ շարդին ատեն արդէն անկարելի դարձած էր որեւէ ընդդիմութիւն, ու պիտի տիրէր սարսափը՝ «անվրէպ» շարդուելու կամ այրուելու⁵⁶⁰:

Մինչ ա՛յս էր պարագան Կիլիկիոյ կեդրոնին եւ շրջականերուն, այլ տեղեր ինքնապաշտպանութիւնը «շահաւոր» պիտի հանէր պայքարողները: «Կիլիկիոյ շարդին մէջ ինքնապաշտպանութեան դիմող քաղաքներն ու գիւղերը միշտ շահաւոր եղան, – գրած է Թերզեան, – նոյնիսկ շատեր անվնաս ազատելով. իսկ անզէն եղողները կամ տգիտաբար զէնքը վար դնելով խուժանին յանձնուողները՝ շարդուեցան ու քանդուեցան անխնայ»⁵⁶¹:

Այն «շահաւոր»ներէն՝ Միսը, Չորք-Մարգպանը (Տէօրթ-Եոլ) եւ Հաճընը:

Նախքան Ապրիլ 1-ը, Միսի մերձակայքին քանի մը արիւնոտ դէպքեր պատահած էին⁵⁶²: 4 Ապրիլին է, որ Միսի վրայ կը սպասուէր շարդի, կրակի ու թալանի շարժումը⁵⁶³: Սահակ Կաթողիկոս թէ՛ Հաճըն եւ թէ՛ Զէյթուն Ատանայի շարդին մասին նամակներ ղրկած էր⁵⁶⁴: Գուժելէ գատ, տեղեկացուցած՝ թէ Միսն ու Կաթողիկոսութիւնն ալ կը գտնուէին սուրի եւ հուրի մէջ, եւ խնդրած՝ որ անմիջապէս Հաճընէն եւ Զէյթունէն «քանի մը հարիւր զինեալ»ներ հասնին ու «փրկեն քաղաքը ստոյգ կործանումէ»⁵⁶⁵: Հաճընի Առաջնորդը՝ Ներսէս Եպս. Դանիէլեան փութացած էր հեռագրելու թէ՛ մինչեւ որ Զէյթունի ուժերն ալ

հասնին, իրենք արդէն 500 հաճընցիներ ճամբայ հանած են⁵⁶⁶:

Այս հեռագիրը անցած էր ձեռքը միւթէսարըՖին (Հիւսէյն պէյ), որ սարսափահար վազած էր Կաթողիկոսին մօտ: Եւ համաձայնութիւն էր գոյացած, որ հաճընցի գինեակները ետ դառնան⁵⁶⁷, եւ գէյթուցնիներն ալ իրենց տեղը մնան⁵⁶⁸: Իսկ քաղաքին պաշտպանութիւնը իրենք՝ սիսեցի թուրքերն ու հայերը միասնաբար կատարեն⁵⁶⁹: Եւ այդպէս ալ պիտի ըլլար: Խուժանային յարձակումները միշտ պիտի ձախողէին: Ամենամտահոգիչը չորրորդ օրն էր, երբ մօտ հինգ հազար թուրքեր, բիրերով ու պարապ պարկերով մօտեցած էին եւ պատգամաւորութիւն դրկած՝ պահանջելով, որ քաղաքը յանձնուի առանց արիւնահեղութեան»⁵⁷⁰: Եւ պահանջքին մերժուելուն վրայ՝ շարժած արեւելեան եւ հիւսիսային դիրքերուն վրայ, սակայն հարուածներու ենթարկուելով՝ խոյս տուած⁵⁷¹: Ինքնապաշտպանութիւնը ճգնաժամային գիշեր մը անցուցած էր եւ 15 Ապրիլի առաւօտուն զարմանքով տեսած, որ «սէրայի շրջափակին մէջ մրտենիի ճիւղերով կամարներ կը շինուէին ու կը լսուէին աներեւակայելի շշուկներ. Սուլթան Համիտ գահընկեց եղած, Սահմանադրութիւնը վերահաստատուած, Սուլթան Մէհմէտ Ռիշատ գահ բարձրացած»⁵⁷²:

Չապէլ Եսայեան Միսի ինքնապաշտպանութեան մասին այսպէս գրած է. «...որքան հպարտանալու պատճառ ունէինք. Միս քաղաքը, խոհեմ, իմաստուն, եւ քաջարի վճռականութիւնով մը ինքզինքը պաշտպաներ էր թշնամիին դէմ. հազարներով եկեր էին պաշարելու գիրենք, աչքերնին վառած թաւանի ու կողոպուտի հրայրքէն եւ բերաններնին լեցուն հայհոյութիւններով եւ ապառնալիքներով: Օրերով եւ օրերով խաղաղասէր եւ ընդհանրապէս երկրագործ քաղաքացին մէկ կողմ ձգած մշակութեան գործիքները, հրացանը ուսին պատրաստ կեցեր էր ինքնապաշտպանութեան պատնէշին վրայ... Կիները եւ տղաքը ապաստան գտեր էին վանքին մէջ այդ օրերուն, երբ վարդապետներուն վրայէն աւելի վառօդի հոտ կը գար քան թէ խոսնկի»⁵⁷³:

Ատանա քաղաքին եւ Կիլիկիան միւս ջարդերուն լուրերը իբր «մահուան ուրուական» օդին մէջն էին, երբ կազմակերպուած էր Չորք-Մարգպանի մերձակայ գիւղերէն հայութեան փոխադրումը քաղաք⁵⁷⁴: Անմիջապէս յառաջացած էր Ինքնապաշտպանութեան Մարմին մը⁵⁷⁵: Անհրաժեշտ պատրաստութիւններէ ետք՝ չէր ուշացած «ահաւոր վտանգը»: 3 Ապրիլին՝ առաջին խուժանային յարձակողականը, որ ծանր հակահարուածով մը ետ մղուած էր⁵⁷⁶: 24 ժամ վերջ՝ երկրորդ յարձակումը: Դարձեալ՝ ետ մղուած⁵⁷⁷: Եւ թշնամին պաշարման օդակը աւելի սեղմած էր, ջուրը կտրած, եւ դիմած յաջորդական յարձակումներու, թէ՛ մասնակի եւ թէ՛ ընդհանուր: Հետգհետէ աւելի ու աւելի տեսանելի դարձած էր բանակային գինուորներու մաս-նակցութիւնը: Բոլոր յարձակումներն ալ ձախողած էին:

Ըստ Մինաս Խապրիկի, Չորք-Մարգպանի

«յաղթութեան ճակատագիրը» որոշուած է Չամլըքի մարտերով⁵⁷⁸, որոնք մղուած են 13 օրերու (համաձայն Չապէլ Եսայեանի՝ 15 օրերու) պայքարին իններորդ օրը: Մինչեւ այս մարտերը՝ հնարամիտ մարտավարութիւն մըն էր, որ կրցած էր անխորտակելի պահել Չորք-Մարգպանը: Տեղույն հայութիւնը ըմբռնած էր սա-կայն, որ անհաւասար կռուին վախճանը բնաջնջումն էր⁵⁷⁹: Արդ, դիմուած էր Իսկէնտէրունի Ֆրանսական, անգլիական եւ իտալական հիւպատոսներուն եւ խնդրուած անոնց միջամտութիւնը⁵⁸⁰:

Անոնք Չորք-Մարգպանի կառավարական շէնքին մէջ պիտի կազմակերպէին «տեսակ մը հաշտութեան խորհրդակցական ժողով» մը, ուր պիտի առնուէր որոշումը խաղաղ համակեցութեան վերստին սկսելու, մոռնալու վրէժի զգացումը եւ նուիրուելու վերաշինութեան⁵⁸¹: Ըստ ժողովին ներկայ թուրքերուն, ամբողջ պատահածին պատասխանատուն Սուլթան Համիտն էր, եւ թէ անոր գահընկեցութեամբ ազգերու մէջ «հաւասարութիւն եւ եղբայրութիւն պիտի տիրէր»⁵⁸²: Միջնորդները նաեւ վստահեցուցած էին, թէ «այլեւս հայու քիթն իսկ պիտի չարիւնէր եւ թէ մօտ ատենէն ազատարար բանակները Կ. Պոլսէն Չորք-Մարգպան պիտի հասնէին, ազգամիջեան կռիւներուն վերջ տալու եւ այս շրջանին մէջ ապահովութեան հսկելու»⁵⁸³:

Չինադադարէն հազիւ հինգ օրեր ետք բանակային քանի մը վաշտերուն հասնելով՝ պիտի յայտարարուէր բոլորին՝ թէ՛ հայերուն եւ թէ՛ թուրքերուն գէնքերը հաւաքելու որոշումը: Հայութիւնը առհասարակ պիտի ընդդիմանար, որովհետեւ ունէր վախը, թէ գէնքերու յանձնման պահանջքին մէջ կային Կեդրոնական կառավարութեան «խիստ եւ գաղտնի հրամաններ»ը՝ «հարիւր հազարաւոր թուրք ամբոխին ձախողութեան խարանը ջնջելու»⁵⁸⁴: «Սարսափի եւ մահուան ուրուականը» վերստին պիտի շրջէր՝ մինչեւ Կեդրոնական իշխանութեան կողմէ Քննիչ յանձնախումբին ժամանումը, որ «Տէօրթ-Եոլի հայութիւնը կը փրկէր անխուսափելի եւ զարհուրելի աղէտէ մը»⁵⁸⁵: Յանձնախումբը թուրք եւ հայ ժողովուրդներու միջեւ յառաջացած թշնամութիւնը պիտի համարէր «թիւրիմացութեան արդիւնք» եւ ճգնէր «դրացիական նախկին վիճակին վերահաստատման»⁵⁸⁶:

Եսայեանի մօտ չորք-մարգպանցին ըսած է. «Իբրեւ մէկ մարդ Տէօրթ-Եոլի բոլոր հայերը սերտօրէն միացած կռացան խուժուժ ամբոխին դէմ... Տասնհինգ օր ետքը՝ թշնամին յուսահատած էր մեր դիմադրութենէն ու մեր ուժերը սպառած էին ծարաւէն»⁵⁸⁷:

Հաճըն՝ Միսի եւ Չորք-Մարգպանի պէս յարձակման չենթարկուեցաւ, որովհետեւ՝ նախ Կիլիկիոյ ամենէն հայաշատ քաղաքն էր, 5000 տուն հայ բնակիչով⁵⁸⁸, եւ ապա, շատ հաւանաբար, տեղույն թուրքերուն առիթ չէր տրուած ժանիքներ ունենալու, իսկ շրջակայ թուրքերուն ժանիքներն ալ այնքան մըն էին, որ միայն իրենց մէջ ու մօտ գտնուող

հայերուն չարիք եղան, եւ Հաճընի վրայ լոկ շարք մը մասնակի յարձակումներ գործեցին: Պէտք է նաեւ յիշել, թէ Հաճընցիները միշտ ալ դիտցան ինքնապաշտպանութեան իրենց կարողականութիւնը նախաձեռնարկ փոյթով բարձր պահել:

Ատանայի կոտորածներուն եւ աւերումներուն ու թալանին լուրը Հաճըն իմացաւ երկու կամ երեք օր ետք⁵⁸⁹: Ապա Սահակ Կաթողիկոսի նամակէն, որուն ակնարկուեցաւ: Հազիւ առաջին լուրը ստացած, Հաճընի Առաջնորդը՝ Ներսէս Եպս. Դանիէլեան քաղաքին երեւելիները իր մօտ կանչեց եւ «գաղափարի փոխանակութիւն» ունեցան⁵⁹⁰: Կաթողիկոսի նամակէն ետքն ալ, ինքնապաշտպանութեան շուրջ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ մէջ խորհրդաժողովի մը կանչեց՝ «վերահաս անակնկալ յարձակումներու դիմադրելու համար»⁵⁹¹: Կազմուեցաւ ինքնապաշտպանութեան Մարմին մը: Եւ ահա ծայր կու տար խռովութիւնը: Նախ, ներքին յոխորտանքներով, ինչպէս՝ «Նէ՞ տուրուեօրսունուզ, կեանքուրարը հէր թարաֆտան գըրտըլար, հայտէն պիգտէ պուրայը գրաճաղը»⁵⁹²: Ապա՝ արտաքին միջադէպերով եւ մասնակի յարձակումներով: Հաճըն 12 օրեր դիմադրեց, եւ ինքն ալ լսեց, թէ խաղաղութեան ժամանակը արդէն եկած է, որովհետեւ Սուլթան Համիտ գահընկեց է եղած եւ գահ է բարձրացած Սուլթան Մէհմէտ⁵⁹³:

Եսայեան «չքաւոր այլ հերոսական» Հաճընի վրայ այս արձանագրած է. «Հաճըն ոչ միայն ամենէն շատ զոհ տուող վայրը եղած է, որովհետեւ իր բոլոր երիտասարդները աղէտի օրերը կը գտնուէին ցրուած Կիլիկիոյ բոլոր կողմերը, այլ նաեւ իր անհաւատալի պաշտպանութիւնով, իր վեհանձն ու մարտնչող ոգիովը ընդհանուր դժբախտութեան մէջ այն բացառիկ անկիւններէն մէկն է, որուն մեր ազգային հպարտութիւնը պէտք ունէր կառչելու... Հաճընէն դուրս մեռնող հաճընցիներուն թիւը այնքան մեծ է, որ սուգի թանձր ամպ մը կը ծածանի իրենց վրայ»⁵⁹⁴:

Մինչ Ատանացի զոհերուն թիւը 9780 նշուած է⁵⁹⁵, Սիսի զոհերուն թիւը՝ «միջին հաշուով՝ 600-է աւելի»⁵⁹⁶, Չորք-Մարգպանի պարագային՝ աւելի քան 500⁵⁹⁷, Հաճընի 3000 մարտիկներէն զատ՝ սակաւաթիւ, թէեւ անյայտ:

Ատանայի եւ շրջականերուն մէջ այրած էին 6 եկեղեցիներ, 5 դպրոցներ, 1000 տուններ, 5 խաններ, 2 պանդոկ, գործարան մը, 400 խանութներ, ջաղացք եւ սարք՝ 6: Սիսի եւ շրջականերուն մէջ՝ 160 տուններ, 320 հիւղեր, ջաղացք եւ սարք՝ 7: Չորք-Մարգպանի պարագային, մեծաւ մասամբ անոր շրջականերուն մէջ՝ 4 եկեղեցիներ, 7 դպրոցներ, 1302 տուններ, 2 խան, գործարան մը, 97 ագարակներ, 90 խանութներ: Եւ Հաճընի շրջականերուն մէջ՝ 1 եկեղեցի, 3 դպրոցներ, 610 տուններ, 13 ագարակներ, 660 հիւղեր, 21 խանութներ եւ 9 ջաղացք ու սարք⁵⁹⁸: Թէ՛ մարդկային կորուստներուն, եւ թէ՛ կալուածային՝ պատկերը ամբողջական չէ...

(Շարունակելի 39)

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ ԵՒ ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

559.- ԹԿԱ, է 60:

560.- Ն, է 101:

561.- Ն, է 161:

562.- ՔՍՄ, է 544:

533.- Սահակ Կաթողիկոս 4 Ապրիլին Պատրիարքարան հեռագրելով տեղեկացուցած է. «Ամէն կողմ ընդհանուր ջարդ, թալան եւ երկիզում կը շարունակեն. այսօր կը սպասուի նաեւ շարժումը Սիսի վրայ», ՔՍՄ, է 545:

564.- Յակոբ Պ. Պօղոսեան, Հանրի Ընդհանուր Պատմութիւն, Լոս Անճելըս, 1942, է 568: Յետ այսու՝ ՊՀՊ:

565.- Անդ:

566.- Ն, է 569:

567.- ՔՍՄ, է 545:

568.- Ն, է 547:

569.- Ն, է 545:

570.- Ն, է 546-547:

571.- Ն, է 547:

572.- Անդ: Ծանուցուած էր, թէ գահաժառանգ Մէհմէտ Ռիշատ Սուլթան հռչակուած էր (ժկ, 9-22 Ապրիլ 1909, է 2): Սակայն Սուլթան Համիտ գահին կառչած պիտի մնար (ն, 10-23 Ապրիլ 1909, է 2): Խորհրդարանին Նախագահ՝ Ամէտ Ռեզայի պիտի վստահուէր Ապտիւլ Համիտի հետ վերջնոյս հրաժարման շուրջ բանակցութիւնը: Անյաջող պիտի անցնէր Ռեզայի ճիգը, ուստի սպառնար, որ եթէ Սուլթանը մինչեւ 12 ժամ առանց որեւէ պայմանի չհրաժարէր, սպա բանակը ելլուրդի վրայ պիտի փայէր (ն, 13-26 Ապրիլ 1909, է 1): Ի վերջոյ Սուլթան Համիտ անձնատուր պիտի ըլլար (ն, 14-27 Ապրիլ 1909, է 3), կամ, ինչպէս պիտի ծանուցուէր, «33 տարուան բռնապետական սարսափովը Օսմանեան ազգը փնացնող Ապտիւլ Համիտ... գահավէժ կործանեցաւ երէկ (այսինքն՝ Երեւելաբքի, 14 Ապրիլ 1909-ին — ԳՔ) ազգին կամփովը ու ազատարար բանակին շախշախիչ հարուածովը» (ն, 15-28 Ապրիլ 1909, է 1):

573.- Ջապէլ Եսայեան, Աւերակներուն Մէջ, Պէյրուք, 1957, է 147-148: Յետ այսու՝ ԵԱ:

574.- Միհաս Խապրիկ, Եթէ Չորք-Մարգպանը Ինժի Զետ Խօսէր..., Պէյրուք, 1983, է 59: Յետ այսու՝ ԽԶՄ:

575.- Ն, է 60:

576.- Տե՛ս ն, է 68-69:

577.- Տե՛ս ն, է 70-71:

578.- Ն, է 76:

579.- Ն, է 78:

580.- Ն, է 75:

581.- Ն, է 83:

582.- Անդ:

583.- Անդ:

584.- Ն, է 87:

585.- Ն, է 89:

586.- Ն, է 90:

587.- ԵԱ, է 204:

588.- ԹԿԱ, Ծանօթագրութիւն, է 232-233:

589.- ՊՀՊ, է 568:

590.- Անդ:

591.- Ն, է 569:

592.- Ն, է 569-570:

593.- Ն, է 574:

594.- ԵԱ, 150-151:

595.- ԹԿԱ, է 278:

596.- Լ. Կ., Արտանմիլի Պատկեր Ստոյ, ժկ, 15-28 Մայիս 1909, է 1:

597.- ԽԶՄ, է 85:

598.- ԹԿԱ, է 254: